

تحلیل قرآنی برجسته‌ترین بایسته‌های خواهانی از خداوند

در زیارت‌نامه‌های امام‌رضا(علیه‌السلام)

دریافت: ۱۳۹۵/۷/۲۰ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۱۴

مهیار خانی‌مقدم^۱، محبوبه غلامی^۲، معصومه غلامی^۳

چکیده

از برجسته‌ترین جنبه‌های زندگی انسان، چگونگی ایجاد ارتباط با خالق هستی، شیوه سخن‌گفتن، نحوه دعاکردن و مسئلت از بارگاه الهی و تنظیم روابط خود با خداوند و سایر انسان‌هاست. متون دینی، بهترین بستر برای دستیابی به این موارد است. پژوهش حاضر درصدد است با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با تأکید بر تلازم قرآن و عترت، برجسته‌ترین بایسته‌های خواهانی از خداوند در زیارت‌نامه‌های امام‌رضا (علیه‌السلام) را بر اساس آموزه‌های قرآنی تحلیل کند. نتایج این پژوهش بیانگر آن است که بخش قابل توجهی از زیارت‌نامه‌های امام‌رضا (علیه‌السلام) مناجات و عرض حاجت به درگاه خداوند است که تعالیم عظیم و لطیف آن، شامل درخواست استغفار و رجوع به خداوند، گشایش رزق، متخلق شدن به اخلاق الهی، قرارگرفتن در زمره شکرگزاران نعمت‌های الهی، فداشدن در راه امام، حضور در میان اولیای الهی، محبت‌ورزی به اهل‌بیت (علیهم‌السلام)، قرارگرفتن در صف گواهان، رهایی از سختی و غم، شفیع شدن اهل‌بیت (علیهم‌السلام) و محروم‌نشدن از عطایای الهی، انعکاسی از مفاهیم والای آموزه‌های قرآنی است.

کلیدواژه‌ها:

امام‌رضا(ع)، دعا، زیارت، زیارت‌نامه، قرآن.

۱. دانش‌آموخته دکتری علوم قرآن و حدیث (نویسنده مسئول): andqurani.qom@gmail.com
۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآنی (دانشکده تربیت مدرس مشهد): m91gholami@gmail.com
۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآنی (دانشکده تفسیر و معارف قرآن): gholami.masomeh.66@gmail.com

مقدمه

انسان از آغاز، پناه‌بردن به قدرتی لایزال را برای آرامش و بقای خود ضروری می‌دیده است، زیرا از اولین احساسات و ادراکات آدمی، احساس نیاز و ناتوانی از درون و برون و تمایل به خواستن و طلب کردن برترین نیازمندی‌های مادی و معنوی است. بر اساس آموزه‌های قرآنی، انسان باید دعا و درخواست خود را در پیشگاه خداوند ارائه کند زیرا خداوند، بی‌نیازی مطلق است (آل عمران/۳۸) که بر همه چیز تسلط دارد (نساء/۱۲۶) و از آنچه عطا کند، چیزی کم نمی‌شود (ص/۵۴).

یکی از مسائل بسیار مهم در ارتباط انسان با خداوند این است که فرد بداند چه می‌خواهد و چگونه بخواهد. در دین مبین اسلام که رهاورد آموزه‌های وحیانی است، آموزه‌های ارزشمندی دربارهٔ زمان، مکان، محتوا و... دعاکردن و خواهانی از خداوند ارائه شده است. در این میان، بخشی از روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) در قالب درخواست‌هایی است که در زیارت‌نامه‌های مرقد‌های مطهر معصومان (علیهم‌السلام) منتقل شده است. دعا‌های موجود در زیارت‌نامه‌های اهل بیت (علیهم‌السلام) علاوه بر ایجاد ارتباط عمیق زائر با خداوند، بایسته‌های خواهانی از خداوند را نیز به انسان‌ها آموزش می‌دهد.

با توجه به حدیث ثقلین (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۴۱۵) و تأکید بر همراهی دو عنصر گرانبهای قرآن و عترت، پژوهش حاضر درصدد است به‌منظور ارائه الگویی از ارتباط با خدا و خواهانی‌های نشأت‌گرفته از سخنان اهل بیت (علیهم‌السلام) و انعکاس آموزه‌های قرآنی در زیارت‌نامه‌ها، بر اساس روش توصیفی-تحلیلی، برجسته‌ترین بایسته‌های خواهانی و دعا از خداوند را در زیارت‌نامه‌های امام‌رضا (علیه‌السلام) تحلیل قرآنی کند. تتبع نگارندگان بیانگر آن است که پیرامون بررسی زیارت‌نامه‌های امام‌رضا (علیه‌السلام) آثاری مانند مقاله «گونه‌شناسی زیارت و دینداری زائران، معناکاوی کنش زیارت زائران امام‌رضا (علیه‌السلام)» نوشته ابوتراب طالبی و الهه براق علی‌پور (۱۳۹۴)، مقاله «تحلیل متن‌شناسی زیارت‌نامه حضرت امام‌رضا (علیه‌السلام)

بر پایه نظریه کنش گفتار» نوشته مهدی رجبزاده و محمدرضا پهلوان‌نژاد و محمدرضا فخر روحانی (۱۳۸۹) و مقاله «بررسی ارتباط زیارت امام رضا (علیه السلام) با احساس شادکامی و رضایت از زندگی» نوشته کبری حسینی، محمدجواد اصغری و محمدسعید عبدخدایی (۱۳۹۵) ارائه گردیده اما اثری با نگرش تحلیل قرآنی بایسته‌های درخواست از خداوند در زیارت‌نامه‌های امام رضا (علیه السلام) تاکنون ارائه نشده است.

۱. مفهوم‌شناسی واژگان

مفهوم واژگان دعا و زیارت در ادامه به اختصار تبیین می‌شود:

۱-۱ دعا

دعا بر اساس آیات قرآن دارای پنج معنای ندا (بقره/۱۷۱)، تسمیه (نور/۶۳)، سؤال (درخواست) مادی یا معنوی (بقره/۶۸)، فریادخواهی (استغاثه) و کمک‌طلبیدن (یونس/۱۲) و تشویق کردن به کاری برای رسیدن به هدف مورد نظر از آن کار (غافر/۴۱-۴۲) است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶ق: ۲۵۷). دعا نسبت به خداوند را نیز در سه دسته ثناگویی خداوند، درخواست عفو و رحمت از خداوند و درخواست مسائل دنیوی از خداوند، دسته‌بندی کرده‌اند (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴: ۲۵۷).

۲-۱ زیارت

زیارت در لغت به معنای ملاقات کردن (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶ق: ۳۸۷)، میل و قصد چیزی یا کسی را کردن (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۴: ۳۳۵) و توجه به باطن به جای ظاهر (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۴: ۳۶۴) است و در عرف، زیارت کسی، عبارت از آمدن نزد او به قصد تکریم و تعظیم و انس گرفتن با وی است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳: ۳۲۰). بر

همین اساس است که زیارت اهل قبور، اعم از معصومین (علیهم‌السلام) و غیر از آنان، با حضور در محل دفن آنان، بیانگر گرامیداشت ایشان است و با تکریم و سلام‌دادن بر آنان تحقق می‌یابد (نجفی، بی‌تا، ج ۳۵: ۴۳۰).

۲. بایسته‌های خواهانی از خداوند در زیارت‌نامه‌های امام‌رضا (علیه‌السلام)

به نظر می‌رسد می‌توان با بررسی زیارت‌نامه‌های امام‌رضا (علیه‌السلام)، یازده شاخصه را به‌عنوان برجسته‌ترین بایسته‌های خواهانی از خداوند، احصاء کرد که گزارش مختصر آن، به شرح جدول صفحه بعد است:

بایسته های خواهانی و دعا	منبع	متن
استغفار و رجوع به خداوند	مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۹: ۵۶	أَسْتَغْفِرُكَ اسْتَغْفَارَ حَيَاءٍ، أَسْتَغْفِرُكَ اسْتَغْفَارَ رَجَاءٍ، أَسْتَغْفِرُكَ اسْتَغْفَارَ رَغْبَةٍ، أَسْتَغْفِرُكَ اسْتَغْفَارَ طَاعَةٍ، أَسْتَغْفِرُكَ اسْتَغْفَارَ إِيمَانٍ، أَسْتَغْفِرُكَ اسْتَغْفَارَ إِقْرَارٍ، أَسْتَغْفِرُكَ اسْتَغْفَارَ إِخْلَاصٍ وَ ... تَبُّ عَلَيَّ وَ عَلَيَّ وَالِدِي بِمَا تَبَّتْ وَ تَتُوبُ عَلَيَّ جَمِيعَ خَلْقِكَ
گشایش رزق	صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲: ۶۰۴	فَارْزُقْنِي بِهِمْ خَيْرَ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ
متخلّق شدن به اخلاق الهی	مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۹: ۵۶	التَّائِسِرُ عَلَيَّ الْخَاطِئِينَ الْكَاشِفُ الضَّرِّ
قرار گرفتن در زمره شکرگزاران نعمت	مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۹: ۵۶	يَا سَيِّدِي الْآبِتُوفِيقِ نِكَ يَفْتَضِي حَمْدًا وَ لَا تُشَكِّرُ عَلَيَّ أَصْغَرَ مَنَّةٍ الْآ اسْتَوْجِبْتَ بِهَا شُكْرًا فَمَتَى تُحْصِي نِعْمَاؤَكَ يَا إِلَهِي وَ تُجَازِي الْآوَكُ، يَا سَيِّدِي وَ مِنْ نِعْمِكَ يَحْمَدُ الْحَامِدُونَ وَ مِنْ شُكْرِكَ يَشْكُرُ الشَّاكِرُونَ
فدا شدن در راه امام	مجلسی، ۱۴۲۳ق، ۵۴۶	بَابِي أَنْتَ وَ أُمِّي يَا مَوْلَايَ آتَيْتَكَ زَائِرًا وَافِدًا عَابِدًا مِمَّا جَنَيْتَ عَلَيَّ نَفْسِي وَ احْتَطَبْتَ عَلَيَّ ظَهْرِي
حضور در میان اولیای الهی	کفعمی، ۱۴۰۵ق، ۴۹۴	وَ اجْمَعْنِي وَ آيَاهُ فِي جَنَّتِكَ وَ احْشُرْنِي مَعَهُ وَ فِي حِزْبِهِ مَعَ الشُّهَدَاءِ وَ الصَّالِحِينَ
محبت ورزی به اهل بیت (علیهم السلام)	مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۹: ۵۷	أَبْلَغُ أُمَّتِي سَلَامِي وَ دُعَائِي... وَ أَوْصَلَ هَدْيِي إِلَيْهِمْ كَمَا يَنْبَغِي لَهُمْ وَ زِدْهُمْ مِنْ ذَلِكَ مَا يَنْبَغِي لَكَ بِأُضْعَافٍ لَا يُحْصِيهَا غَيْرُكَ
در صف گواهان قرار گرفتن	مفید، ۱۴۱۳ق، ۴۸۱	أَمَّنَا يَا اللَّهُ وَ بِالرَّسُولِ وَ بِمَا جِئْتَ بِهِ وَ دَلَّلْتَ عَلَيْهِ اللَّهُمَّ فَارْتَبِنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ
رهایی از سختی و غم	صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۲۷۷	أَخْرَجْنَا اللَّهُ مِنَ الدُّلِّ، وَ فَرَّجَ عَنَّا غَمْرَاتِ الْكُرُوبِ، وَ أَنْقَذَنَا مِنْ شَفَا جُرْفِ الْهَلَكَاتِ وَ مِنَ النَّارِ
شفیع شدن اهل بیت (علیهم السلام)	مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۹: ۵۷	شَفِّعْهُمْ فِي جَمِيعِ مَا سَأَلْتُكَ
محروم نشدن از عطایای الهی محروم نشدن از عطایای الهی	مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۹: ۵۶	فَلَا تَحْرِمْنِي مَا وَعَدْتَ الْمُتَعَرِّضِينَ لِمَسْأَلَتِكَ

۳. تحلیل بایسته‌های دعا بر اساس آموزه‌های قرآنی

در ادامه برجسته‌ترین دعا‌های مطرح‌شده در زیارت‌نامه‌های امام‌رضا (علیه‌السلام) بر اساس آموزه‌های قرآنی تحلیل خواهد شد:

۳-۱ استغفار و رجوع به خداوند

از جمله درخواست‌های زائران، کسب توفیق استغفار و رجوع به خداوند است. استغفار به معنای درخواست پوششی است که بر گناهان نهاده شود، به‌طوری که دیده نشوند و در نتیجه، انسان از عذاب الهی که از آثار گناهان است، مصون باشد (ر.ک: راغب اصفهانی، ۱۴۱۶ق: ۶۰۹). در حقیقت، زائر که به‌دلیل انجام برخی از گناهان، خود را در حال سقوط به درّه نابودی مادی و معنوی می‌بیند، به‌دنبال دستگیره محکمی برای نجات خویش است. استغفار، بهترین دستگیره نجات برای شخص خاطی است که خود را از سقوط کامل، حفظ کند.

زائر در این فراز، امیدوارانه به خواندن زیارت‌نامه ادامه می‌دهد تا جایی که تمام تلاش خویش را برای گرفتن بخشش از خداوند، به‌کار می‌بندد و متوجه می‌شود، هر کس برای طلب عفو به خداوند رجوع کند، بخشیده می‌شود. زائر با طلب استغفار نزد خداوند، امید می‌یابد که خداوند به استغفارهای او پاسخ مثبت داده و به نوعی، آمرزیده شده است. زائر اکنون در صدد جبران برمی‌آید و تلاش خویش را برای انتخاب مسیری درست انجام می‌دهد. این استغفار نیز سبب خضوع او و احساس فقر و نیازش نزد خداوند متعال است.

نکته قابل تأمل آن که استغفار، حس و الایی است که خداوند متعال آن را به انسان‌های پاکدل و شایسته عطا فرموده است و افرادی که از موهبت عصمت برخوردارند، به‌دلیل مرتکب‌نشدن گناه، مجبور به توبه و استغفار نیستند. در دعا‌های مأثور از اهل بیت (علیهم‌السلام) و آیات قرآن کریم (محمد/۱۹) مواردی از استغفار

پیامبران و امامان (علیهم السلام) قابل مشاهده است. این امر، آموزش و سرمشقی برای مؤمنان در این زمینه است (مکارم شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۲۱: ۴۵۲-۴۵۳) و در واقع، آموزش طلبی ایشان از خداوند، از باب مخالفت با اوامر مولوی خداوند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸: ۲۵۸) و تنزیه معصومان (علیهم السلام) از حتی یک لحظه غفلت از یادکرد خداوند است (جوادی آملی، بی تا، ج ۲: ۸۹) زیرا توجه به فرشتگان یا خود وحی یا مقام نبوت و ولایت، به نوعی توجه به غیر خداست (همو، ۱۳۷۷، ج ۱: ۱۶۰).

امر به توبه و رجوع به خداوند، به صورت مستقیم در قرآن مطرح شده است:

«وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (و همگی به سوی خدا بازگردید ای مؤمنان، تا رستگار شوید!) (نور/۳۱).

همچنین از زبان پیامبران (علیهم السلام) مطرح شده است:

«يَا قَوْمِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ» (و ای قوم من! از پروردگارتان طلب آمرزش کنید، سپس به سوی او بازگردید) (هود/۵۲).

آیات فوق بیانگر آن است که استغفار از گناهان، مقدمه بازگشت به سوی خداست (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۵: ۳۳۵). البته بن مایه استغفار، علم به فساد گناهان و صلاح توبه است (ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۳: ۲۸۸) که موجب پشیمانی از گذشته و عزم جدی برای تکرار نکردن گناهان می شود (نووی جاوی، ۱۴۱۷ق، ج ۱: ۵۰۹). در واقع، استغفار موجب می شود تا انسان، از عبادت هر چیزی به غیر از خداوند (قاسمی، ۱۴۱۸ق، ج ۶: ۱۰۷) و از اطاعت از هر چیزی به جز امر و نهی الهی، چشم پوشی کند (ابن عجبیه، ۱۴۱۹ق، ج ۲: ۵۳۵).

۲-۳ درخواست گشایش رزق

از جمله درخواست های زائران، گشایش رزق و روزی است. انسان ها به حسب

نیازشان در بقاء، به دو رزق مادی و معنوی نیازمندند که زائر در زیارت امام، هر دو را درخواست می‌کند. اینجاست که زائر متوجه می‌شود تمام امور مادی و معنوی خود، دست خداوند است و اوست که روزی بندگان را مشخص می‌کند و از سر احسان و فضلش، در اختیار آنان قرار می‌دهد. زائر دریافته که جز خداوند، در این عالم کسی نمی‌تواند هیچ چیز را برای او مقدر کند و در این مسیر، امامان (علیهم‌السلام) به‌عنوان وسایط فیض، نقش مهمی در تحقق گشایش رزق و روزی دارند. این امر، تأکیدی بر آن می‌شود که خداوند، یگانه و بدون شریک است و کسی نمی‌تواند در رزاقیت او شریک باشد و این نکته، بر ایمان زائر می‌افزاید.

بر اساس آموزه‌های قرآنی، رزاقیت خداوند از شئون ربوبیتش نسبت به موجودات است:

«وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا...» (هیچ جنبنده‌ای در زمین نیست مگر اینکه روزی او بر خداست...) (هود/۶).

آیه مذکور بیانگر آن است که خداوند، خود را متکفل رزق بندگان دانسته است (طوسی، بی‌تا، ج ۵: ۴۵۰) که این امر، از لطف و کرامت الهی نشأت می‌گیرد (طیب، ۱۳۷۸، ج ۷: ۹). خداوند متعال در جهان، هر آنچه را که موجودات به آن نیازمندند قرار داده است (مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۴: ۲۱۰) و موجودات بر این اساس، هر کجا و در هر شرایطی که باشند، سهم آنها از روزی به آنان بخشیده می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۹: ۱۷).

البته باید توجه داشت خداوند تصریح دارد که بهترین ارزاق خود را به بندگان مؤمن خود عطا می‌کند:

«فَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ» (آنها که ایمان آوردند و اعمال صالح انجام دادند، آمرزش و روزی پر ارزشی برای آنهاست) (حج/۵۰).

رزق کریم، مفهوم وسیعی دارد که تمام نعمت‌های گرانبهای مادی و معنوی را شامل

می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۴: ۱۳۵) و بر خلاف نظر برخی از مفسران مبنی بر اختصاص این رزق به بهشت (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۴: ۳۶۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۴: ۳۹۰) آیه بر انحصار رزق کریم در آخرت، دلالتی ندارد و می‌توان آن را شامل حال دنیایی مؤمنان نیز دانست (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۸: ۹۱).

بنابراین، مطرح‌شدن رزاقیت خداوند برای تمامی موجودات، برای توجه پیدا کردن انسان است تا پس از ایمان به این مرتبه از توحید، آن اصل مورد توجه قرار گیرد و زندگانی، موحّدانه شود؛ بدین معنا که در عین حال که ابراز رزاقیت - که خداوند در اختیار انسان قرار داده است - به کار گرفته می‌شود، توجه انسان به این نکته جلب می‌شود که رزق، تنها به دست خداوندی است که مصالح انسان را می‌داند و بر این اساس است که گاهی در آن، گشایشی ایجاد می‌کند و گاهی تنگ می‌گیرد. انسان فقط مأمور است تا زمینه‌ای را برای حصول به آن فراهم کند (تحریری، ۱۳۸۹: ۳۸۶).

۳-۳ متخلّق شدن به اخلاق الهی

در فرازی از زیارت‌نامه امام (علیه السلام) صفت‌های برجسته الهی نام برده می‌شوند که می‌تواند نوعی خواهانی متخلّق شدن به اخلاق الهی و خدایی شدن انسان‌ها باشد که این امر، هدف رسالت انبیای الهی است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۸: ۱۲۹). مجموع معارف دینی که در اعتقادات، احکام و اخلاق خلاصه می‌شود - خواه در آیات و روایات فقهی و حقوقی آمده باشد و خواه در زیارت‌نامه‌ها و دعاها - در راستای همین هدف اساسی قرار دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۵۵). این که انسان را در زیارت‌نامه‌ها به خواندن و احصای اَسْمای الهی ترغیب کرده‌اند، مقصود تلفّظ محض و شمارش صرف نیست، بلکه غرض این است که آدمی با شمارش این اسماء و صفات الهی و آشنایی با مضمون و معنای آنها، خود را بسازد و به آنها متخلّق گردد. نزدیک شدن به خدای علیم، قدیر، کریم، حکیم، و... انسان را عالم، قادر، کریم، حکیم، و... می‌کند. سرّ سفارش به قصد قربت در انجام کارها، تقرّب به خدا و مظهر اسماء

و صفات الهی شدن است.

زیارت‌نامه‌ها، نشانی بزرگراه کمال هستند تا انسان بداند به کجا می‌تواند برسد و راه رسیدن به آن بزرگراه چیست. تعبیرات فراوان در زیارت‌نامه‌ها به‌خصوص زیارت‌نامه‌های امام‌رضا (علیه‌السلام) مبین این مدعاست، مانند: «أعلام‌التقی»، «نوره»، «برهان»، «صراط»، «أئمة‌الهدی»، «منار‌الهدی» و... زائر بر این باور است که دوستی با خاندان پیامبر (علیهم‌السلام) سبب اصلاح رفتار وی می‌شود. محبت اهل بیت (علیهم‌السلام) با رفتار نیکو رابطه‌ای مستقیم دارد و به هر میزان که انسان به اهل بیت پیامبر (علیهم‌السلام) علاقه‌مند باشد، اخلاق و رفتار وی نیز نیکوتر می‌شود زیرا دوستی، شباهت می‌آورد و هر که دوستی با کسی را بپذیرد، علاقه دارد که خود را به وی شبیه کند (محمدی ری شهری، ۱۳۹۰: ۵۵۸).

در آموزه‌های قرآنی، ضمن آن که صفات الهی در پایان بسیاری از آیات، متناسب با محتوای آیات ذکر شده است - که این امر یکی از جنبه‌های اعجاز قرآن است (مرزبان و احمدی، ۱۳۹۳: ۱۷۱) - به انسان‌ها دستور داده شده است تا رنگ الهی را بپذیرند:

«صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً...» (رنگ خدایی (بپذیرید! رنگ ایمان و توحید و اسلام) و چه رنگی از رنگ خدایی بهتر است؟) (بقره/۱۳۸).

«صبغه» را همان فطرت پاکی دانسته‌اند که خداوند در سرشت انسان‌ها قرار داده است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱: ۴۰۷) که لازمه آن، پذیرفتن دین الهی است (بغوی، ۱۴۲۰ق، ج ۱: ۱۷۳) که همان اسلام می‌باشد (قمی، ۱۳۶۷، ج ۱: ۶۲) تا در راستای آن، انسان از ظلمت جهل و اخلاق شیطانی به نور معرفت و اخلاق الهی رهسپار گردد. برخی از روایات در ذیل این آیه بیانگر آن است که برای پذیرفتن رنگ الهی و به تبع آن، متخلّق شدن به اخلاق الهی، باید از ولایت اهل بیت (علیهم‌السلام) تبعیت کرد (بحرانی، ۱۴۱۶ق، ج ۱: ۳۳۹) که این امر در آیه «اهل‌الذکر» (نحل/۴۳) نیز مورد تأکید اهل بیت (علیهم‌السلام) (صفار، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۴۰) قرار گرفته است.

۴-۳ قرار گرفتن در زمره شکرگزاران نعمت

از جمله درخواست‌های زائر، قرار گرفتن در زمره شکرگزاران نعمت‌های الهی است. خداوند متعال ضمن تصریح بر آن که هیچ کسی توانایی شمارش نعمت‌های الهی را ندارد (نحل/۱۸) بیان فرموده است:

«أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً...» (آیا ندیدید خداوند آنچه را در آسمان‌ها و زمین است مسخر شما کرده، و نعمت‌های آشکار و پنهان خود را به‌طور فراوان بر شما ارزانی داشته است؟...)
(لقمان/۲۰).

برخی از مفسران مراد از نعمت ظاهر را سلامتی اعضای ظاهر و مراد از نعمت باطن را قوت باطنی و قلب شمرده‌اند (فخرالدین رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۵: ۱۲۴). برخی دیگر، نعمت ظاهر را نعمت‌های محسوس و نعمت باطن را نعمت‌های معقول دانسته‌اند (قاسمی، ۱۴۱۸ق، ج ۸: ۳۳). برخی به نقل از ابن عباس، نعمت ظاهر را اسلام و قرآن و نعمت باطن را پوشاندن زشتی‌های اعمال انسان و رسوانکردن او در برابر مردم بیان کرده‌اند (بغدادی، ۱۴۱۵ق، ج ۳: ۳۹۹). همچنین در حدیثی از امام باقر (علیه السلام) آمده است:

نعمت آشکار، پیامبر (صلی الله علیه و آله) و معرفت نسبت به الله و توحید است که پیامبر (صلی الله علیه و آله) آورده و اما نعمت پنهان، ولایت ما اهل بیت و پیمان دوستی با ماست.» (بحرانی، ۱۴۱۸ق، ج ۴: ۳۷۶)

هر کدام از این تفسیرها یکی از مصداق‌های روشن نعمت ظاهر و باطن را بیان می‌کند، بی‌آنکه مفهوم گسترده آن را محدود سازد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۷: ۶۵). خداوند، سراسر عالم را برای انسان آفرید و نعمت‌های خود را بر او فرو بارید. شماری از نعمت‌های الهی محسوسند که در قرآن، به «نعمت‌های ظاهری و آشکار» نام برده شده‌اند و همگان، آنها را می‌یابند. برخی دیگر با دیده عقل و پس از تأمل دریافت می‌شوند که نام قرآنی آنها «نعمت‌های باطنی» است (محمدی ری‌شهری، ۱۳۹۰:

۱۱۲). زائر همان گونه که در زیارت امام بیان می‌دارد، هنگام توجه به نعمت‌ها، باید سعی کند که نعمت‌ها، او را از اعطاکننده آن غافل نکند تا از شکر آن باز ماند و توجه داشته باشد که نعمت‌های الهی محدود به امور ظاهری نیست بلکه سرپای وجود انسان را فراگرفته است. لازمه شکرگزار بودن در برابر نعمت‌های الهی آن است که انسان، خودش را بنده خداوند بداند:

«...وَأَشْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ» (...و شکر نعمت خدا را به جای آورید اگر او را می‌پرستید) (نحل/۱۱۴).

بر اساس آیه مذکور، نعمت بودن هر چیزی باعث می‌شود تا شکر آن واجب شود (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۲: ۳۶۴) و بن‌مایه این امر آن است که عبادت و بندگی، بدون شکر نعمت‌ها نمی‌شود (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۶: ۴۶۶). حقیقت شکر نعمت نیز آن است که انسان بداند نعمت‌ها از جانب خداوند بوده و در مسیری که خداوند خواسته است، آن را به مصرف برساند (طیب، ۱۳۷۸، ج ۸: ۲۰۱). امام رضا (علیه‌السلام) فرمودند:

«هر کس که خداوند را به خاطر نعمتی ستایش نماید، در واقع شکر نعمت را به جای آورده و ستایش خداوند از آن نعمت [و منفعتی که از آن نعمت به دست انسان می‌رسد]، بهتر [و شایسته‌تر] است» (طبرسی، ۱۳۸۵ق: ۳۱).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مرکز مطالعات علوم انسانی

۵-۳ درخواست فدا شدن در راه امام

از نکات دیگری که در زیارتنامه حضرت دیده می‌شود، موضوع اظهار فدا شدن زائر در مسیر محبت اهل بیت (علیهم‌السلام) و شهادت‌طلبی است. از جمله مفاهیم والای اسلامی، بحث شهادت‌طلبی است که نمونه‌های متعددی از استقبال از شهادت در قرآن کریم (ر.ک: بقره/۲۰۷؛ اعراف/۱۲۴؛ توبه/۵۲) ذکر شده است. بر اساس آموزه‌های قرآنی، از یک سو خداوند در قرآن (نساء/۵۹) تبعیت از اولی‌الامر را در ردیف تبعیت از خود قرار داده که هم این تبعیت بی‌قید و شرط است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۴:

۳۸۹) و هم طبق صریح روایات نبوی (صلی الله علیه و آله) مراد از اولی الامر امامان (علیهم السلام) هستند (بحرانی، ۱۴۱۶ق، ج ۲: ۱۰۳). از سوی دیگر خداوند تأکید دارد: «وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ» (و به آنها که در راه خدا کشته می شوند، مرده نگوئید! بلکه آنان زنده اند، ولی شما نمی فهمید!) (بقره/۱۵۴).

این آیه، تصویر هراس انگیز مرگ - که پای ثبات و صبر را بیش از هر چه می لغزاند - را از میان برمی دارد (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۲۲) و تأکید دارد کسی که در راه خدا شهید شود، چون از حیات پست دنیوی به حیات اعلی در جوار رضوان الهی منتقل می شود، دارای حیاتی جاودانه است (مغنیه، بی تا، ۳۰).

همچنین در آموزه های قرآنی تأکید شده است:

«وَلَئِنْ قُتِلْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ مُتُّمْ لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَحْمَةٌ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ» (اگر هم در راه خدا کشته شوید یا بمیرید (زیان نکرده اید زیرا) آمرزش و رحمت خدا، از تمام آنچه آنها (در طول عمر خود) جمع آوری می کنند، بهتر است) (آل عمران/۱۵۷).

بر مبنای جهان بینی الهی، مرگ و شهادت در راه خدا، از تمام دنیا و جمع کردنی های آن بهتر است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۱۸۲) و با این امر، مؤمنان به جهاد (گنابادی، ۱۴۰۸ق، ج ۱: ۳۱۰) و شهادت طلبی ترغیب شده اند تا راه شجاعت بر روی آنها گشوده شود (طالقانی، ۱۳۶۳، ج ۵: ۳۹۴). در ذیل آیه مذکور، امام باقر (علیه السلام) تأکید دارد که منظور از «سبیل الله»، مسیر علی و خاندانش (علیهم السلام) است و کسی که در مسیر ولایت ایشان کشته شود یا بمیرد، در مسیر الهی کشته یا شهید شده است (فرات کوفی، ۱۴۱۰ق: ۹۸).

اینکه زائر برای فداکاری و فداشدن در راه اولیای خدا آمادگی داشته باشد، یا از خدا بخواهد که او را فدای اهل بیت (علیهم السلام) و راه آنان کند، نوعی فرهنگ شهادت طلبی است (محدثی، ۱۳۷۰: ۳۲۶). این گونه فقرات در زیارت نامه ها می آموزد

که زائر امام (علیه‌السلام) انسان از جان گذشته‌ای است که آمادگی هر گونه فداکاری و بذل و ایثار را در راه مکتب و رهبرش دارد و خود را در امتداد راه نورانی آنان می‌بیند. اما کسانی که با اهل بیت (علیهم‌السلام) و روش زندگی آنها بیگانه‌اند، بر لبه پرتگاه آسیب‌های گوناگون که به دوزخ منتهی می‌شود، حرکت می‌کنند و هر لحظه ممکن است در دوزخ اعمال ناشایست خود فرو بیفتند (محمدی ری‌شهری، ۱۳۹۰: ۶۳۲).

۳-۶ تقاضای حضور در میان اولیای الهی

از جمله مهم‌ترین بایسته‌های دعا، خواهانی حضور در میان اولیای الهی است که در قالب زیارت‌نامه‌های معصومان (علیهم‌السلام) به‌ویژه امام‌رضا (علیه‌السلام) نمود بارزی دارد. این امر ریشه در این نکته اساسی دارد که انسان، همواره باید الگوهایی شایسته‌ای را برای خود انتخاب کند و در مسیر زندگی، برای رسیدن به جایگاهی تلاش کند که نتیجه آن، همنشینی با بهترین بندگان خداوند باشد.

اساسی‌ترین چیزی که پس از توجه آگاهانه به هدف در مسیر تکامل برای انسان لازم است، همت عالی داشتن برای رسیدن به هدف است که امید را در وجود انسان ایجاد می‌کند تا با قوت قلب، مسیر را هموار کند و در تحصیل شرایط و برداشتن موانع بکوشد (تحریری، ۱۳۸۹: ۴۱۳). در آموزه‌های قرآنی (ر.ک: اسراء/۱۹) و روایی (ر.ک: تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق: ۱۳۵) بر داشتن همت عالی در زندگی تأکید شده است اما در کنار آن، خداوند نسبت به همراهی کامل با کسانی که همه وجودشان - از منظر ابعاد بینشی، گرایشی و کنشی - را منطبق با خواست خداوند کرده‌اند، فرمان داده است:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ» (ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از خدا پروا کنید و با راستان باشید) (توبه/۱۹).

منظور از «صادق» کسی است که قائل و عامل به حق (طوسی، بی‌تا، ج: ۵: ۳۱۸) و دارای ایمان به تمام مقدّسات و به‌دنبال آن، عمل در تمام زمینه‌ها باشد (مکارم

شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۸: ۱۸۰). در تفسیرهای روایی (قمی، ۱۳۶۷، ج ۱: ۳۰۷؛ سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۳: ۲۹۰) و غیرروایی (مغنیه، بی تا: ۲۶۳؛ بانوی اصفهانی، ۱۳۶۱، ج ۶: ۱۱۵) تأکید شده است که برجسته ترین مصداق صادقین، حضرت علی (علیه السلام) و اهل بیت (علیهم السلام) هستند. در این آیه تأکید شده است که منظور از همراه بودن با صادقین آن است که از آنان در گفتار و کردارشان پیروی شود (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۹: ۴۰۲). این همراهی و همدلی با راستگویان در تعالی و ترقی روحی انسان نقش مهمی دارد و او را با ارزش های معنوی و اخلاقی آشنا می کند، تا جایی که خود او نیز از راستگویان می شود (جعفری، ۱۳۷۶، ج ۴: ۵۹۲).

بنابراین، معنای همراه شدن زائر با حضرت این است که زائر، مقام قربی را که حضرت به واسطه اطاعت محض از خداوند پیدا کرده اند، درک کند و به کرامت های الهی نایل شود. در دنیا، تمام موجودات از فیض هستی و شئون آن بهره مندند اما از آنجاکه به دلیل محدود بودن دامنه وجودی، نمی توانند بسیاری از فیوضات را بدون واسطه دریافت کنند، خداوند اهل بیت (علیهم السلام) را به عنوان وسایط فیض، برای بهره مندی هرچه بیشتر انسان ها از فیوضات قرار داده است. چنان که در آموزه های قرآنی بر تقرب جستن به قرب الهی به وسیله واسطه ها، تأکید شده است (رک: مائده/ ۳۵). زائر باید امام، این واسطه عالیه در هستی، را واسطه قرار دهد و به وساطت ایشان اقرار نماید تا عنایت های الهی شامل حال او شود. در حقیقت، انکار قلبی یا عملی وساطت ایشان، انکار توحید حقیقی است زیرا خداوند بدون واسطه افاضه نمی کند و زائر، ناقص تر و محدودتر از آن است که بتواند بدون واسطه، از آن کمال مطلق، طلب فیض کند.

۳-۷ محبت و رزی به اهل بیت (علیهم السلام)

از دیگر خواهانی های زائران، محبت و رزی به اهل بیت (علیهم السلام) است. محبت و رزی که در اصطلاح دینی به آن «تولی» می گویند، مورد تأکید فراوان در

آموزه‌های دینی است؛ چنان‌که در علم فقه به‌عنوان واجب دینی و وظیفه‌ای الهی در ردیف واجبات دیگر مطرح بوده و در علم کلام هم ولایت‌مداری در راستای بحث امامت، مورد توجه و نظر است (جوادی آملی، بی‌تا، ج ۱: ۱۲۰). البته، در کنار ابراز محبت و تولی، تبری و بیزاری‌جستن از بنیانگذاران حکومت ظلم و فساد و دشمنان ائمه‌هدی (علیهم‌السلام) نیز مطرح است. بدین ترتیب، زیارتگاه، محلّ تولی و تبری است (رکنی، ۱۳۷۸: ۲۶۱). مبنای طلب‌کردن ابراز محبت به اهل بیت (علیهم‌السلام) را می‌توان در عبارتی که در زیارت‌نامه امام‌رضا (علیه‌السلام) و امامان (علیهم‌السلام) آمده است، دانست:

«وَمَنْ أَحَبَّكُمْ فَقَدْ أَحَبَّ اللَّهَ وَمَنْ أَبْغَضَكُمْ فَقَدْ أَبْغَضَ اللَّهَ» (دوستی شما دوستی خدا و بغض شما نسبت به خداست). (ابن‌مشهدی، ۱۴۱۹ق: ۵۲۸)

زیرا خداوند در قرآن به پیامبر خویش تأکید کرده است:

«... قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ» (... بگو: من هیچ پاداشی از شما بر رسالتم درخواست نمی‌کنم جز دوست‌داشتن نزدیکانم [اهل بیتم]) (شوری/۲۳).

در تفاسیر روایی (قمی، ۱۳۶۸، ج ۲: ۲۷۵؛ بحرانی، ۱۴۱۶ق، ج ۴: ۸۱۵) بر این نکته تأکید شده است که منظور از «القربی» اهل بیت (علیهم‌السلام) هستند و در این آیه، خداوند ابراز محبت نسبت به اهل بیت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) را بر مسلمانان واجب کرده است و این محبت و مسئله ولایت و قبول رهبری امامان (علیهم‌السلام) از دودمان پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در حقیقت تداوم خط رهبری پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و ادامه مسئله ولایت الهیه بوده است. پر واضح است، قبول این ولایت و رهبری همانند نبوت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) سبب سعادت خود انسان‌هاست و نتیجه‌اش به خود آنها بازگشت می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۴۰۷).

البته، در همان آموزه‌های قرآنی (یونس/۴۱) بر برائت از دشمنان حق نیز تأکید شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۰: ۶۸). در واقع، می‌توان تولی و تبری را خطی

دانست که در امتداد نسل‌ها و زمان‌ها، پیروان راستین ائمه (علیهم‌السلام) و حق را از مدعیان جدا می‌کند و ولایت را به صورت تکلیفی واجب در می‌آورد. امام رضا (علیه‌السلام) نیز در این زمینه فرموده است:

«کمال دین به ولایت [پیروی از] ما و برائت از دشمنان ماست.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۷: ۵۸)

می‌توان نتیجه گرفت، تولی و تبری از راه‌های تقرّب و وسیله ارتباط انسان با خداوند است و هدف اصلی از توجّه به اهل بیت (علیهم‌السلام) و زیارت آنان نیز تقرّب به خداوند است. پس از آنجا که تولی و تبری در جهت تقرّب و ارتباط با خداوند است، زائر در درخواست‌ها و نیازهایش آن را از خداوند متعال طلب می‌کند.

۸-۳ در صف گواهان قرار گرفتن

یکی از درخواست‌های دیگر زائر امام رضا (علیه‌السلام) آن است که در صف گواهان قرار گیرد. تأکید ویژه خداوند در قرآن، درباره گواهان روز قیامت است:

«فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا» (حال آنها چگونه است آن روزی که از هر امتی، شاهد و گواهی (بر اعمالشان) می‌آوریم، و تو را نیز بر آنان گواه خواهیم آورد؟) (نساء/۴۱).

بر اساس نظر مفسران، پیامبران هر امت در روز قیامت، شاهد و گواه بر اعمال امت خویش هستند (بغوی، ۱۴۲۰ق، ج ۱: ۶۲۴). پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) نیز بر تمامی امت‌های پیش از خود گواه است (بانوی اصفهانی، ۱۳۶۱، ج ۴: ۷۲). هر پیامبری در حال حیات و ممات از طریق مشاهده باطنی و روحانی، ناظر احوال تمام امت خویش خواهد بود و روح پاک پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) نیز از همین منظر، ناظر بر همه امت‌های پیشین و امت خویش است. البته اگر شهادت به معنای

عملی آن در نظر گرفته شود، هر پیامبری با صفات ممتازی که داشته است، مقیاس سنجش برای امت خویش محسوب می‌شده و خوبان و بدان امت را با شباهت و عدم شباهت به آنان، می‌توان شناخت. از آنجاکه پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) بزرگ‌ترین پیامبران الهی است، صفات و اعمال او، مقیاس سنجش برای شخصیت تمام انبیا خواهد شد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۳۹۱).

اما به غیر پیامبران، انسان‌های مؤمن نیز می‌توانند تقاضا کنند تا در صف گواهان قرار گیرند:

«رَبَّنَا آمَنَّا بِمَا أَنْزَلْتَ وَاتَّبَعْنَا الرَّسُولَ فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ.» (پروردگارا! به آنچه نازل کرده‌ای، ایمان آوردیم و از فرستاده (تو) پیروی نمودیم ما را در زمره گواهان بنویس!) (آل عمران/ ۵۳).

این دعا از زبان حواریون (مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۲: ۶۸) نقل شده است که بر اساس نظر برخی از مفسران، در آن از خداوند خواسته شده است که مقام شاهدان و گواهان که در این جهان، مقام رهبری امت‌ها را دارند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۵۶۴) و در جهان دیگر، مقام گواهی بر اعمال را دارند (موسوی سبزواری، ۱۴۰۹ق، ج ۵: ۳۲۰) را به ایشان عطا نماید.

معنای خواهانی «در صف گواهان قرار گرفتن» در زیارت آن است که زائر امام‌رضا (علیه‌السلام) از خداوند درخواست دارد تا توفیق زیارت با معرفت امام (علیه‌السلام) نصیبش گردد و در پرتو آن، در شمار آن افرادی که شاهد اعمال مردمند (اهل بیت) قرار گیرد (ر.ک: محمدی ری‌شهری، ۱۳۹۰: ۶۴۳). این موهبت ضمن اشاره به شبیه‌شدن عاشق به معشوق، می‌تواند موجب شود تا ضمن دستیابی زائر به سعادت در آخرت، این توفیق را نیز به دست آورد که در سایه عنایات اهل بیت (علیهم‌السلام) شفاعت از افراد دیگر را نیز برعهده گیرد.

۹-۳ رهایی از غم و سختی

از جمله خواهانی‌های زائر امام (علیه السلام) آن است که به وسیله ایشان، ریشه غم و غصه خشکانیده شود. در واقع، هر چه انسان بیشتر به اهل بیت (علیهم السلام) نزدیک شود، شادی و خوشی جایگزین اندوه و غصه خواهد شد. این خواهانی در زیارت امام رضا (علیه السلام) نیز نمود برجسته‌ای دارد.

می‌توان مبنای این خواهانی را بر اساس آموزه‌های قرآنی تبیین کرد. در قرآن کریم به عوامل متعددی جهت مصونیت از حزن و اندوه اشاره شده است که بن‌مایه آن، تعبّد در برابر خداوند (زخرف/۶۸) و تبعیّت از هدایت الهی است:

«...فَأَمَّا يَا تَيْتُكُمْ مِّنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (...هر گاه هدایتی از طرف من برای شما آمد، کسانی که از آن پیروی کنند، نه ترسی بر آنهاست، و نه غمگین شوند) (بقره/۳۸).

بر اساس آیه مذکور، سلامتی از تمامی آفات و دستیابی به تمامی لذت‌ها (فخرالدین رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۳: ۴۷۲) و احساس امنیت و شادی و رهایی از غم و اندوه، در اثر ایمان به خداوند و آنچه فرستاده است و استمرار عمل صالح (فضل الله، ۱۴۱۹ق، ج ۱: ۲۵۹) و تسلیم‌بودن در برابر اوامر الهی (فیضی دکنی، ۱۴۱۷ق، ج ۱: ۸۸) به دست می‌آید. پیروی از هدایت الهی، دلخوشی و امید به آینده و راه و روش مستقیم را جایگزین اندوه بر زبان‌ها و مصائب می‌کند و کسانی که توفیق پیروی کامل را پیدا می‌کنند، خوف و حزن از نفوس آنها رخت برمی‌بندد (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۳۶).

خداوند متعال در آیه دیگری تأکید فرموده است:

«إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (کسانی که گفتند: «پروردگار ما الله است»، سپس استقامت کردند، نه ترسی برای آنان است و نه اندوهگین می‌شوند) (احقاف/۱۳).

بر اساس آیه مذکور، اعتقاد قلبی و زبانی و سپس استقامت نفس و طمأنینه قلب (سیدبن قطب، ۱۴۱۲ق، ج ۶: ۳۲۵۹) در مسیر توحید، موجب می‌شود تا فرد مؤمن دچار هیچ‌گونه غم و اندوه نشود (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸: ۱۹۶). دلیل این امر نیز مبتنی بر آن است که تمام اصول عقاید به ریشه توحید بازمی‌گردد، و «استقامت» و صبر و شکیبایی نیز ریشه همه اعمال صالح است. بدیهی است، کسانی که از نظر اعتقادی در خط توحید و از نظر عمل در خط استقامت و صبر هستند، نه ترسی از حوادث آینده و نه غمی از گذشته دارند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۱: ۳۲۱-۳۲۲).

به استناد آیه اولی الامر (نساء/۵۹) استقامت در مسیر توحید با تبعیت محض از پیامبر (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت ایشان (علیهم السلام) محقق می‌شود (ر.ک: طوسی، بی تا، ج ۳: ۲۳۵). از جمله زمینه‌های مهم تبعیت از اهل بیت (علیهم السلام) ارتباط و زیارت ایشان است و اینکه زائر در زیارت‌نامه خود، از خداوند طلب می‌کند تا از غم و سختی‌های یابد. علاوه بر مقام والای اهل بیت (علیهم السلام) در درگاه الهی که موجب شفاعتگری ایشان می‌شود، بیانگر التزام زائر به تبعیت از اهل بیت (علیهم السلام) است تا در پناه ایشان، غم و اندوه از زندگی‌اش زدوده شود.

۳-۱۰ شفاعتگری اهل بیت (علیهم السلام)

از دیگر دعاهای زائر امام رضا (علیه السلام) آن است که وی از خداوند می‌خواهد تا امام (علیه السلام) او را شفاعت کند. در این زمینه امام رضا (علیه السلام) فرموده است:

«برای هر امامی پیمانی بر عهده دوستان و شیعیان است و از وفای تام به عهد و ادای نیکوی آن، زیارت قبرهای ایشان است. کسی که ایشان را زیارت کند و از روی میل به زیارتشان برود و آنچه را که در زیارتشان ترغیب کرده‌اند، تصدیق کند امامانشان روز قیامت، شفیعان ایشان خواهند بود.» (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۲۲).

تأمل در معنای شفاعت و شرایط آن، می تواند در تبیین این امر، بسیار مفید باشد. شفاعت در لغت به معنای ضمیمه شدن چیزی به همانند خود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶ق، ج ۲: ۴۷۵) و در اصطلاح، واسطه شدن در رساندن نفع یا دفع شر و ضرر است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱: ۲۹۵). در حقیقت، عامل شفاعت کننده، خواهش و وساطت خویش را به ایمان و عمل ناقص شفاعت شونده ضمیمه می کند و هر دو، مجموعاً نزد خداوند اثر می کنند (قرشی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۱۳۲). باید توجه داشت، نظر به تأکید معصوم (علیه السلام) مبنی بر آنکه خداوند برای هر چیزی سببی قرار داده است (صفار، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۶) شفاعت هم در این دنیا و هم در آخرت صورت می پذیرد؛ با این همه، نمود آن در آخرت بیشتر است.

مسئله شفاعت حدود ۳۰ بار در قرآن کریم مطرح شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۲۲۶). بخش مرتبط با تحلیل قرآنی این فراز از زیارت نامه، شرایط شفاعت کننده و شفاعت شونده است. بر اساس آموزه های قرآنی، مهم ترین شرایط شفاعت کننده آن است که با اذن الهی (بقره/۲۵۵) و پذیرش توحید و علم به مورد شفاعت (زخرف/۸۶) باشد. بدون شک، هرگونه شفاعت بر اساس اجازه خداوند به فرد شفاعت کننده معنا پیدا می کند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲: ۶۲۸). همچنین مهم ترین شرایط شفاعت شونده آن است که مورد خشنودی خداوند باشد (انبیاء/۲۸) و علاوه بر داشتن پیمان الهی (مریم/۸۷)، از گناه و ظلم نیز دوری گزیند (غافر/۱۸). در واقع، شفاعت شفیعان، منحصرأ شامل کسانی است که خداوند از خود آنها - یعنی از دین آنها - خشنود باشد نه صرفاً از اعمالشان (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱: ۲۲۵). بر اساس آموزه های قرآنی، کسی که امید به شفاعت دارد، موظف است در این جهان با شخصی که از او انتظار شفاعت دارد ارتباط معنوی برقرار کند. این ارتباط در حقیقت یک نوع وسیله تربیت برای شفاعت شونده خواهد بود که او را به افکار و اعمال شخص «شفاعت کننده» نزدیک می کند تا در نتیجه، شایسته شفاعت شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۲۶۹).

در این فراز از زیارت، زائر از خداوند می خواهد تا امام (علیه السلام) را به علت آبرو و جایگاهی که نزد پروردگار متعال دارد، به عنوان شفاعت کننده و حامی و یاور او در

تأمین خواسته‌ها و اجابت دعاهايش قرار دهد. آنچه زائر در این مقام از زیارتش دریافت می‌کند، چند نکته است: نخست، امام دارای مقام ویژه نزد خداوند متعال است. دوم، با اینکه امام دارای این مقام است، بدون اذن و اجازهٔ پروردگار نمی‌تواند شفاعتی انجام دهد. سوم، رسیدن به این مقام برای امام در سایهٔ بندگی حاصل شده و او با اذن پروردگار می‌تواند شفیع زائر باشد؛ پس زائر نیز باید خداوند را به یکتایی و یگانگی ستایش کند تا با دارا بودن سایر شرایط، شایستهٔ شفاعت باشد.

۱۱-۳ محروم‌نشدن از عطایای الهی

از دیگر خواهانی‌های زائر امام آن است که خداوند، وی را از عطایایی که به مسألت‌کنندگان وعده داده است، محروم نکند. وی ضمن عنایت بر زمینه‌های اجابت دعا از جمله اخلاص (غافر/۱۴)، ایمان (شوری/۲۶) و خشوع (انبیا/۹۰)، می‌تواند امیدوار باشد تا مصداق بارز رعایت آیهٔ «لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى» (شوری/۲۳) باشد. از این‌رو، امیدوار است شامل عطایای ویژهٔ الهی مانند بخشش گناهان (انعام/۱۶۵) و رستگاری (آل عمران/۲۰۰) شود. البته، بر اساس آموزه‌های قرآنی، برای محروم‌نشدن از عطایای الهی، سه عنصر «عدم یأس نسبت به دریافت رحمت و عطایای الهی»، «عدم کفران» و «عدم ظلم» برجسته‌تر است:

«وَلَا تَيَاسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَيَاسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ» (و از رحمت خدا مأیوس نشوید که تنها گروه کافران، از رحمت خدا مأیوس می‌شوند) (یوسف/۸۷).

بدون شک، کسی که خداوند را به معنای حقیقی بشناسد (طوسی، بی‌تا، ج: ۶، ۱۸۵) از رحمت خدا مأیوس نمی‌شود (فخرالدین رازی، ۱۴۲۰ق، ج: ۱۸، ۵۰۱)؛ زیرا ناامیدی، شاهد بر عجز و محدودیت خداوند است (حسینی همدانی، ۱۴۰۴ق، ج: ۹، ۱۲۳) و کسانی که نسبت به خداوند کافر هستند و نعمت‌های الهی را می‌پوشانند، از رحمت الهی مأیوس می‌شوند (مدرسی، ۱۴۱۹ق، ج: ۵، ۲۵۴).

کفران نعمت نیز از جمله عواملی است که فرد را از عطایای الهی محروم می‌سازد:

«فَكَفَّرَتْ بِأَنْعَمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ» (به نعمت‌های خدا ناسپاسی کردند و خداوند به خاطر اعمالی که انجام می‌دادند، لباس گرسنگی و ترس را بر اندامشان پوشانید) (نحل/۱۱۲).

کفران نسبت به نعمت‌های الهی و به‌جا نیاوردن شکر آنها (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۶: ۶۰۰) نزد خداوند با جریمه همراه خواهد شد که کمترین مجازات آن، سلب آن مواهب است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۱: ۴۳۵).

از دیگر عوامل اساسی محرومیت انسان از عطایای الهی، ظلم است:

«بِظُلْمٍ مِّنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ» (به خاطر ظلمی که از یهود صادر شد، بخشی از چیزهای پاکیزه را که بر آنها حلال بود، حرام کردیم) (نساء/۱۶۰).

آیه مذکور در خصوص ظلم‌های قوم یهود اعم از نقض پیمان الهی، قتل انبیا و بهتان به حضرت مریم (علیها السلام) (طوسی، بی‌تا، ج ۳: ۳۸۸) است که موجب گردید تا ایشان به صورت تشریحی از بعضی مواهب خداوند محروم شوند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۲۰۹). این یک اصل است که اگر فردی ظالم باشد، از نعمت‌های خدا محروم خواهد شد (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۲: ۲۵۰) زیرا ایشان از حدود الهی تجاوز نمودند (بقره/۲۲۹)؛ چنان‌که از جمله ویژگی‌های مؤمن راستین، حفظ حدود الهی است (توبه/۱۱۲). خداوند بر این اساس تأکید فرموده است دعای افرادی که از حریم‌ها تجاوز می‌کنند، پذیرفته نخواهد شد:

«ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ» (پروردگار خود را (آشکارا) از روی تضرع و در پنهانی، بخوانید! (و از تجاوز، دست بردارید که) او متجاوزان را دوست نمی‌دارد) (اعراف/۵۵).

در واقع، هر گونه تجاوز به هنگام دعا، مانع اجابت دعا می‌شود (مکارم شیرازی،

۱۳۷۴، ج ۶: ۲۰۹) با توجه به اینکه خداوند دعای متجاوزان را دوست ندارد (قاسمی، ۱۴۱۸ق، ج ۵: ۱۰۳) گردنکشان و تجاوزکاران از لطف و محبت الهی محروم هستند (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۴: ۸۴). خداوند وعده داده است که اگر کسی در پیشگاه او دعا و تقاضایی را مطرح کند، در صورت مصلحت فرد، آن را اجابت می‌کند. فرد زائر بر این اساس از خداوند می‌خواهد تا از دریافت عطایای مربوط محروم نشود.

نتیجه‌گیری

برآیند کلی مباحث مطرح‌شده در این نوشتار را می‌توان در چند نکته بیان داشت:

۱. چنانچه زائر توجه دقیق به مفهوم زیارت‌نامه داشته باشد، درمی‌یابد که صرف زائر بودن نمی‌تواند او را به کمال برساند، بلکه این امر می‌تواند مسیری را در برابر او قرار دهد تا راه و رسم بندگی را دریافت کند و آن را به کار ببندد. وی می‌فهمد اولین قدم در این راه، عمل به دستور الهی (نور/۳۱) در استغفار و رجوع به خداوند است تا از عبادت هر چیزی به غیر از خداوند چشم‌پوشد و به رستگاری نایل شود.

۲. از دیگر خواهانی زائر امام (علیه‌السلام) گشایش رزق و روزی است. بر اساس آموزه‌های قرآنی (هود/۶) خداوند خود را متکفل روزی تمام موجودات بیان فرموده است. با توجه به جایگاه امام نزد خداوند، زیارت می‌تواند بر اساس وعده خداوند مبنی بر اختصاص روزی خاص برای بندگان مؤمن (حج/۵۰) موجب گشایش روزی زائر شود.

۳. خواهانی دیگر زائر آن است تا متخلق به اخلاق الهی شده و تجلی صفات الهی باشد که در آموزه‌های قرآنی (بقره/۱۳۸) نیز بر پذیرش رنگ الهی تأکید شده است. از جمله آثار این امر آن است که زائر هنگام توجه به نعمت‌ها، توجه خویش را به کسی که نعمت‌ها را به او عطا کرده است، معطوف می‌سازد تا از شکرگزاران نعمت‌های الهی باشد (نحل/۱۱۴).

۵. از دیگر خواهانی‌های زائر امام که مبتنی بر تأکید آموزه‌های قرآنی (آل عمران/ ۱۵۷) مبنی بر شهادت‌طلبی و فدا شدن در راه حق است، درخواست فدا شدن در راه امام است که از محبت‌ورزی به اهل بیت (علیهم‌السلام) نشأت می‌گیرد و دو خواهانی دیگر زائر بر مبنای آموزه‌های قرآنی، یعنی تقاضای حضور در میان اولیای الهی (توبه/ ۱۱۹) و قرار گرفتن در صف گواهان (آل عمران/ ۵۳) را برآورده می‌سازد.

۶. از دیگر خواهانی‌های زائر امام (علیه‌السلام) آن است که مورد شفاعت امام قرار گیرد، اما بر اساس آموزه‌های قرآنی (بقره/ ۲۵۵) می‌داند که امام (علیه‌السلام) با این جایگاه وارسته‌شان نزد خداوند متعال نمی‌توانند بدون اذن پروردگار شفاعتی برای زائر درخواست نمایند. پس زائر با واسطه قرار دادن امام، درصدد است تا تحقق آموزه‌های قرآنی در «رهایی از غم و سختی» (احقاف/ ۱۳) و «محروم‌نشدن از عطایایی که خداوند به مسألت‌کنندگان از درگاهش وعده داده است» (یوسف/ ۸۷) را از خداوند متعال طلب نماید.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مأخذ

- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- ابن عجبیه، احمد بن محمد. (۱۴۱۹ق). البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید. تحقیق: احمد عبدالله قرشی رسلان. قاهره: دکتر حسن عباس زکی.
- ابن قولویه، جعفر بن محمد. (۱۳۵۶). کامل الزیارات. تحقیق: عبدالحسین امینی. نجف اشرف: دارالمرتضویه.
- ابن مشهدی، محمد بن جعفر. (۱۴۱۹ق). المزار الكبير. تحقیق: جواد قیومی اصفهانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم).
- ابن منظور، محمد بن مكرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. چاپ سوم. بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع (دار صادر).
- بانوی اصفهانی، سیده نصرت امین. (۱۳۶۱). مخزن العرفان در تفسیر قرآن. تهران: نهضت زنان مسلمان.
- بحرانی، سیدهاشم. (۱۴۱۶ق). البرهان فی تفسیر القرآن. تحقیق: قسم الدراسات الاسلامیه موسسه البعثه. تهران: بنیاد بعثت.
- بغدادی، علاءالدین علی بن محمد. (۱۴۱۵ق). لباب التاویل فی معانی التنزیل. تحقیق: محمدعلی شاهین. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- بغوی، حسین بن مسعود. (۱۴۲۰ق). معالم التنزیل فی تفسیر القرآن. تحقیق: عبدالرزاق المهدی. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- تحریری، محمد باقر. (۱۳۸۹). جلوه‌های لاهوتی (شرح زیارت جامعه کبیره). قم: نشر خُر.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۴۱۰ق). غرر الحکم و درر الکلم. تحقیق: سیدمهدی رجائی. چاپ دوم. قم: دارالکتب الإسلامی.
- ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۸ق). جواهر الحسان فی تفسیر القرآن. تحقیق: محمدعلی معوض و عادل احمد عبدال موجود. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- جعفری، یعقوب. (۱۳۷۶). تفسیر کوثر. قم: انتشارات هجرت.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۷). مراحل اخلاق در قرآن. قم: مرکز نشر اسراء.
- _____ (۱۳۸۲). ادب فینای مقربان (شرح زیارت جامعه کبیره). قم: مرکز نشر اسراء.
- _____ (بی تا). تفسیر تسنیم. قم: مرکز نشر اسراء.
- حسینی، کبری؛ اصغری ابراهیم آباد، محمدجواد؛ عبد خدایی، محمد سعید. (۱۳۹۵). «بررسی ارتباط زیارت امام رضا (علیه السلام) با احساس شادکامی و رضایت از زندگی». مجله پژوهش در دین و سلامت. دوره ۲ شماره ۲. بهار ۱۳۹۵. صص ۱۱-۳.
- حسینی همدانی، سیدمحمد حسین. (۱۴۰۴ق). انوار درخشان. تحقیق: محمدباقر بهبودی. تهران: کتابفروشی لطفی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۶ق). مفردات الفاظ قرآن. تحقیق: صفوان عدنان داوودی. دمشق: دارالقلم.
- رجب زاده، مهدی؛ پهلوان نژاد، محمدرضا؛ فخرروحانی، محمدرضا. (۱۳۸۹). «تحلیل متن شناسی زیارت نامه

- حضرت امام رضا (علیه السلام) بر پایه نظریه کنش گفتار». فصلنامه علمی- پژوهشی ذهن. زمستان ۱۳۸۹. شماره ۴۳. صص ۱۴۰-۱۲۱.
- رکنی، محمدمهدی. (۱۳۷۸). شوق دیدار. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۸۶). شفاعت و زیارت. تهران: کانون اندیشه جوان.
- سیدین قطب. (۱۴۱۲ق). فی ظلال القرآن. چاپ هفدهم: بیروت. قاهره: دارالشروق.
- سیوطی، جلال الدین. (۱۴۰۴ق). الدر المنثور فی تفسیر المأثور. قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- صدوق، محمد بن علی. (۱۴۱۳ق). من لا یحضره الفقیه. محقق: علی اکبر غفاری. قم: دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم).
- صفار، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ق). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ص). محقق: محسن کوجه باغی. چاپ دوم. قم: المكتبة آیه الله المرعشی النجفی.
- طالبی، ابوتراب؛ براق علی پور، الهه. (۱۳۹۴). «گونه شناسی زیارت و دینداری زائران، معناکوی کنش زیارت زائران امام رضا (علیه السلام)». فصلنامه علمی- پژوهشی علوم اجتماعی. تابستان ۱۳۹۴. شماره ۶۹. صص ۷۸-۱۰۹.
- طالقانی، سید محمود. (۱۳۶۲). پرتوی از قرآن. چاپ چهارم. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، علی بن حسن. (۱۳۸۵ق). مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار. چاپ دوم. نجف: المكتبة الحیدریه.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. چاپ سوم. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۷۵). مجمع البحرین. تحقیق: احمد حسینی اشکوری. چاپ سوم. تهران: مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. تحقیق: احمد قصیر عاملی. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- طیب، سید عبدالحسین. (۱۳۷۸). اطیب البیان فی تفسیر القرآن. چاپ دوم. تهران: انتشارات اسلام.
- فخرالدین رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). مفاتیح الغیب. چاپ سوم. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- فرات کوفی، ابوالقاسم فرات بن ابراهیم. (۱۴۱۰ق). تفسیر فرات الکوفی. تحقیق: محمد کاظم محمودی. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۴ق). کتاب العین. تحقیق: مهدی مخزومی و ابراهیم سامرایی. قم: انتشارات اسوه.
- فضل الله، سید محمد حسین. (۱۴۱۹ق). تفسیر من وحی القرآن. چاپ دوم. بیروت: دارالملاک للطباعة و النشر.
- فیضی دکنی، ابوالفضل. (۱۴۱۷ق). سواطع الالهام فی تفسیر القرآن. تحقیق: سیدمرتضی آیت الله زاده شیرازی. قم: دارالمنار.
- قاسمی، محمد جمال الدین. (۱۴۱۸ق). محاسن التأویل. تحقیق: محمد باسل عیون السود. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- قرائتی، محسن. (۱۳۸۳). تفسیر نور. چاپ یازدهم. تهران: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن.
- قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۷۷). تفسیر احسن الحدیث. چاپ سوم. تهران: بنیاد بعثت.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۷). تفسیر قمی. تحقیق: سیدطیب موسوی جزائری. چاپ چهارم. قم: دارالکتاب.

- کفعمی، ابراهیم بن علی. (۱۴۰۵ق). المصباح (جنة الأمان الواقية). چاپ دوم. قم: دارالرضی (زاهدی).
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۹ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- گنابادی، سلطان محمد. (۱۴۰۸ق). تفسیر بیان السعادة فی مقامات العباد. چاپ دوم. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۹۰). شرح زیارت جامعه کبیره یا تفسیر قرآن ناطق. قم: دارالحدیث.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۲۳ق). زادالمعاد. محقق: علاءالدین اعلمی. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- _____ (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- مدرسسی، سید محمد تقی. (۱۴۱۹ق). من هدی القرآن. تهران: دار محبب الحسین.
- مرزبان، معصومه و احمدی، مهدی. (۱۳۹۳). «پیوند معنایی صفات الهی پایان آیات قرآن با مضمون آنها». نشریه پژوهش های قرآن و حدیث. ش ۱۰: ۱۳۵-۱۷۳.
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۴ق). تفسیر الکاشف. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- _____ (بی تا). تفسیر المبین. قم: بنیاد بعثت.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). المقنعه. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۶۸). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- موسوی سبزواری، سید عبدالاعلی. (۱۴۰۹ق). مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن. چاپ دوم. بیروت: مؤسسه اهل بیت (علیهم السلام).
- نجفی، محمد حسن. (بی تا). جواهر الکلام. تحقیق: محمود قوچانی. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی